

НАЗВИ ОБРЯДОВОГО ХЛІБА В ГОВІРКАХ НАДДУНАВ'Я: УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

І.Б.Циганок

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет),

Д.І.Кіосева

(магістрант, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статті представлено порівняльний аналіз назв хлібних виробів, які мають символічне значення в традиційних родинних обрядах українців і болгар, що проживають в поліетнічному Придунав'ї.

The article presents a comparative analysis of the names of breads, which have a symbolic meaning in traditional family rituals of the Ukrainians and Bulgarians living in the multiethnic Pridunavue.

Лексика на позначення традиційних сімейних обрядів становить одну з найдавніших тематичних груп діалектної мови. У динаміці вона детально відображає всі зміни як самих реалій, так і способи їх номінації. Обрядові номени засвідчують тенденції чіткого просторового розташування, яскраво репрезентують спільне та відмінне у родинних обрядах етносів, а на мовному рівні – усі семантичні процеси, які відбуваються у лексичному складі тієї чи іншої говірки. Дослідження в такому аспекті важливе для поліетнічного Наддунав'я, де компактно мешкають «представники понад 100 національностей і народностей. Українців у Подунав'ї – 35,8 %, болгар – 24,8 %, росіян – 17,7 %, молдаван – 15,2 %, гагаузів – 4,6 %, інших – 1,9 %» (1, 9).

Як зазначає П. Гриценко, «лінгвальна феноменальність регіону полягає: а) у його латеральності – говірки кожної з мов (української, російської, румунської, гагаузької) становлять або межову зону поширення, або діалектну анклав (болгарські) в іншодіалектному оточенні; б) у мовній діалектній строкатості – наявності умов для багатосторонніх афронтальних контактів; в) у змінах наддіалектних форм комунікації: літературними мовами, які в різний час мали неоднакову сферу поширення, у регіоні (в усьому чи його частинах) були російська, румунська, українська, болгарська» (2, 3).

Мета нашої статті подати зіставний опис мікрогрупи «назви обрядового хліба» в українських і болгарських говірках Наддунав'я.

В ході зіставного аналізу назв весільного, родильного та поховального обрядів було виявлено, що хліб відіграє ритуальну функцію в зазначених вище сімейних обрядах. У досліджуваних українських і болгарських говірках Наддунав'я зафіксовано наступні лексеми: укр. \хл'їб (болг. \л'ан); укр. к^ор^о\вај (болг. кра\вај); укр. \шишки^е, болг. \пупаза; укр. \леж@н' / \див@н', боро\на, \ праник, ка\лач; болгарських відповідників не виявлено.

На весіллі з хлібом в усіх українських селах зустрічають молодих батьки. Наприклад, у с. Семенівка Білгород-Дністровського району: [же\н'їх при\ходить' з'хл'їбом за'н'е\в'естоју / тор\гујец':а//], в с. Пшеничне Саратського району Одеської області хлібом проводжають молоду з її посагом до молодого додому: [\бат'ко де"р\жèè у'ру\ках \круглиј / ве\ликиј \хл'їб на рушни\ку / \мати / і\кону //] тощо.

Номеном хліб позначають «харчовий продукт, що випікається з борошна. У цьому значенні слово відоме у слов'янських мовах з найдавнішого періоду. Вважається запозиченим з германських мов: гот. hleits, дв-нім. hlieb, сучасна форма хліб розвинулася з др-рус. хлѣбъ. Давньогр. і ст.-сл. хлѣбъ розвинулося з псл. *xleibъ. Припускається також, що слов. *xhliebъ і герм. hlieb запозичені з мов балтів. Пор.: лит. klepos «хліб», лтш. klaips – «буханка, каравай» (3, 464).

В українській говірці с.Шевченкове Кілійського району Одеської області дослідниками виявлено обряд випікання весільного короваю та шишок. За три дні до весілля, у четвер, у молодого і молоді збираються родичі та сусіди, щоб пекти коровай і шишки, адже коровай – це символ подружнього щастя. Для випікання короваю, обирають чотири чи п'ять коровайниць, які, за давнім звичаєм, приносять високоякісне борошно, з якого й виготовляють тісто. Коровай – це великий, круглий хліб, прикрашений зверху виробленими із тіста квітками, голубками, гусочками, косою тощо (4).

Загальноприйнятої етимології іменника коровай немає. За Етимологічним словником української мови, «коровай; млинець із пшоняного борошна»; р. каравай «велика кругла хлібина; [коровай]», ... бр. каравай «тс», п. *korowaj* «весільний обрядовий хліб»... болг. [каравай] «калач; обрядовий хліб», кравай [карвай] «тс.», м. кравай «коровай; круг, кружало (сиру, воску тощо)», схв. краваль «калачі і напої, що приносять як подарунок на весілля»... подарунок (частіше корж або калачі) для породіллі; маленький круглий святковий хліб; калач», слн. *kravaj* (*kravâj*, *kravaj*) «хліб, велика хлібина, коровай», р. – цсл. коровай «хліб», цсл. кравай «тс.»; псл. **korvaj* «коровай»... Це слово похідне від псл. **korva* «корова», зумовлене, очевидно, поширеною у слов'ян подібністю обрядових булочних виробів за формою до корови взагалі чи її голови з рогами або вимені... (5, 35). Найбільш поширена його форма – висока кругла паляниця, оздоблена квітами, шишками, пташками з тіста.

В українській наддунайській говірці с. Трудове Кілійського району, крім назви «коровай», інформантами було названо лексему лежень: [*у`д'івчини пе`чут` \круглий коро\вай / а у`хлопц'а пе`чут` продовгу\ватий / \лежен` / кра\сиwo укра\шајуц':а / ка\пејки \ставл'ац':а / і сні\вајут`//*].

Як зазначає В.Шевченко (6), коровай і лежень на весіллі мають символічне значення і відображають своїми формами образ жіночого та чоловічого начала. У науковій літературі зазначено, що лежень — весільний обрядовий хліб, різновид калача. Проте лежень робили завжди овальним та великим — як із плетінки, так і з цілої довгастої хлібини. Зверху, подібно до короваю, прикрашали оздобами з тіста. Лежень возили молоді до нової родини: молодий — для тещі, молода — для свекрухи. Ділили його на другий день весілля, а доти він лежав на столі перед молодими, чекаючи своєї долі (звідти, мабуть, і його назва). Лежень найбільш характерний для Лівобережної України, частково для Півдня. У деяких районах Полісся лежнем називали різдвяний хліб, який лежав на столі протягом усіх свят аж до Водохреща (7).

У словнику весільної лексики слобожанських говірок І.Магрицької зафіксовано лексему *коровай* зі значеннями: 1) 'коровай молодого'; 2) 'коровай молоді'; 3) 'хліб для обдарування дружок'; 4) 'хліб періоду сватання'; 5) 'хліб для обміну між сім'ями наречених'; 6) 'хліб, який урочають священикові за те, що повинчав молодих' (8, 40). За словами Л. Артюх, на півдні Поділля, Буковині, у Карпатах калачі виконували функцію короваю, і їх там випікали багато — для обдарування на застіллі, для почесних батьків, для обміну між родами, для даровизни тощо. У тих районах, де випікали коровай, колачі мали допоміжні, менш престижні функції: ними обмінювалися роди, маленькими калачами запрошували на весілля; великі дарували на перезві. Аналогічні функції на Півдні виконував *дивень*, на Поліссі — *верч*, на Полтавщині та Слобожанщині — *лежень*. На Херсонщині молода крізь дірку в калачі дивилася на молодого, коли він приходив забирати її до себе. Калачі пекли і на хрестини (Поділля, Карпати), на Паску та Різдво (7).

У говірці с. Пшеничне Саратського району Одеської області зафіксовано лексему *дивень*: [*коро\вай / \дивен`/ так назив\вајуц'а //*]. Пояснити назву інформант не змогла. Однак у Словарі української мови Б.Грінченка подано таке тлумачення: «Хлѣб у видѣ толстаго кольца; его пекуть на свадьбу для невѣсты, которая должна сквозь него посмотреть на гостей» (9, 381-382). Ця назва поширена на Полтавщині. Як зазначає Л. Артюх, на Поліссі *дивень*, або *верч*, — весільний обрядовий хліб, різновид калача, лежня, що слугував здебільшого для обміну між весільними родинами: молодий привозив його для тещі, а молода — для свекрухи. Форма його була овальною, як і в лежня, однак прикрасами зверху

він оздоблювався рідко. Дивень — обрядовий хліб, аналогічний за своїм ритуальним призначенням калачеві. Його виробляли найчастіше з плетінки втрое чи вчетверо, а потім її краї з'єднували, щоб утворилося замкнене коло. Дивень прикрашали очеретинками чи плодовими гілочками, обплетеними тістом, а зверху чіпляли квітку з жита, калини, квітів (живих або штучних). Цей хліб здебільшого характерний для Півдня, частково — Полтавщини й Слобожанщини. У деяких районах взагалі не випікали хлібинку, а обмежувалися гілочками, запеченими на спеціальних рогачиках і прикрашеними стрічками, квітами, колоссям, калиною, барвінком. Через дивень молода дивилася на молодого, звідки, очевидно, й походить його назва. Коли печуть дивень, загадують, яке буде у молодих майбутнє подружнє життя. Якщо дивень удається, то й життя має бути щасливим (7). У с.Шевченкове Кілійського району Одеської області крім короваю у молодого ще пекли борону і праник, а в молодій — весільний калач. Обрядові хліби борону і праник дарували батькам молодій, а весільний калач — батькам молодого (4).

В українських говірках окрему підгрупу складають назви весільних хлібців невеликих розмірів, фігурок з тіста із різноманітними назвами, як-от: *шишка*, *верч*, *калачик* (10), *гуска*, *голубка*, *качка* (7) тощо. У досліджуваних українських говірках Наддунав'я також зафіксовано номен *\шишки^e* зі значеннями: 1. 'весільне печиво у вигляді булочок із прикрасами у формі зубчиків, призначене для запрошення та обдаровування гостей, ритуальних викупів'; 2. 'прикраси з тіста на короваї у вигляді шишки'; 3. 'центральна прикраса з тіста на короваї у вигляді шишки' (8). Інформант з с. Броски Ізмаїльського району Одеської області так розповідає про шишки: *[ра\н'іше пек\ли о\бично на \сват'бу \шишки^e / \булочка та\ка / \тіл'кі^e по\r'ізана у \`вигл'аді \шишки^e \ / кол'учки^e \якби \зверху // о\це \шишку но\сили^e / при\гла\шали^e на \сват'бу \шишкоју / і с'і\час \је та\к'і \с'емжі \в'ерујущ'і / ја\к'і \так при\гла\шайут' // о\бично \це ко\ли в \`церкв'і в'ін\чали^eс'а / то\д'і при\гла\шали^e / но\сили^e \шишки^e / а н'і^e\в'еста з \`друшками^e \носи'т' сво\јім \шишки^e / при\гла\шайут' / с'і\час от\критку \носат' / а \ран'іше \шишку об'е'з\ат'ел'но //].*

Як значиться у статті Л.Артюх «Українська обрядова їжа», шишки — весільне обрядове печиво, яке випікали з коровайного тіста. Розкачували смугу тіста й робили з одного боку насічки, зубці. Потім стрічку згортали, перевертали зубцями догори й «підперізували» качалочкою з тіста. Це й були шишки. Виготовляли їх і в інший спосіб — маленькими плетінками на зразок калачиків, у формі пташок чи булочок. Шишками оздоблювали коровай і лежень; їх дарували на застіллі гостям, яким не вистачало короваю, коровайницям, весільній челяді; ними запрошували на весілля. Шишки були чи не єдиною подякою молодій та молодого своїм друзям і боярам. Отож, ідучи на весілля, гості несли з собою хліб, а верталися зі шматком короваю або шишками (7).

У болгарських говірках такого різновиду весільного хліба не виявлено. Натомість символічне значення має хліб у формі числа вісім, що відображає образ жіночого начала, номінований мешканцями болгарського села Лощинівка Ізмаїльського району Одеської області *\пуза* (тотожний номен зафіксовано у молдавських говірках (11)). Зі значенням 'солодке печиво, булочка' у болгарській говірці с. Криничне на Одещині функціонує номен *гев\рек* (12), у говірці лощинівців — *кра\вайчи*, однак ці вироби не оздоблені у вигляді шишки.

На різних етапах весільної драми хліб та хлібні вироби виконують різноманітні важливі функції як в українців, так і у болгар: дарувальну (з ним ідуть запрошувати батьків на весілля у с. Дивізія, Броска, Пшеничне, сватають дівчину у говірці лощинівців, брошан); сигнальну (прийняття або неприйняття хліба є, відповідно, знаком згоди або відмови); функцію благословення (зустріч молодят батьками з хлібом-сіллю та іконою), перевірка нареченої на чесність / нечесність у с. Броска.

У досліджуваних українських і болгарських говірках Наддунав'я виявлено, що *кала\чі* (укр.), *кра\вайчи^aта* (болг.) також пекли і на поминки — це так звані 'круглі калачі з отвором посередині'. У надністрянських говірках такий обрядовий хліб названо: *короваль*, *карвай*

(13). Зазначені номінативні одиниці, за визначенням В.Конобродської, з погляду обрядового функціонування є неоднорідними, що уможливило зарахування їх до групи назв предметів, побутування яких виходить за межі поховальної обрядовості, але поза обрядом мають інше семантичне навантаження (14). За словами діалектоносіїв з українського села Удобрне Білгород-Дністровського району Одеської області [да\ват3 кала\ч3і \надо / ко\ли прово\джајут3 по\мерл°ог°о // н°озна\чајут3/ \хто \буде" не"с \ти кор\зину з кала\чами / шоб по´до\роз3і да\ват3 // дол\жн3і нес\ти \дв3і \ж3інкиє з´од\но°г°о і з´\друг°ог°о \бооку н°ол°о\т3ен3ечка // дв3і \ж3інкиє несут // ... \ран3ше ко\пали \јаму \л3уди / \родич3і / а \шас у\же / \хто \је // \јім да\јут3 калач3 і на´ка\лач\поло\т3енце//].

Ритуальну функцію в обряді народження дитини у досліджуваних українських і болгарських говірках Наддунав'я виконує найчастіше номен \хл'іб / л'ап – символ достатку і багатства. Наприклад, у говірці с.Дивізія Татарбунарського району на Одещині на перші відвідини породіллі / при^ен^оси^ели^е ј \хл'іб / \с'іл' і го^ово^орили н^оже^улан'ја ди^етин'і / јак ва^рени^ек н^оовни^еј / шч^ооб та'ка 'була і н^оро^од'іл':а / шч^ооб ди^етина б^оула ба'гата / јак зе^м'л'а / зд^ор^оова / јак во^ода / шч^ооб у ко^омо^ор'і та у о^обо^ор'і / ус^оого б^оуло у до^ово^олі//. У болгарській говірці с. Лощинівка Ізмаїльського району Одеської області обряд відвідування породіллі представлено назвою \малка \пита. Номен елемента обряду перейшов на назву самого обрядового дійства: мотиватором виступає номінація обрядового хліба *пита*; за визначенням В.Колесник, це 'прісний, плоский і круглий пшеничний хліб' (12, 215), який обов'язково готують у такий день: \п'екат \пр'есни \питки / ги \мажът сас \м'ед и ги раз\дават на руд\нина и \малкити д'е\ца за \здрави на \майката и ди\т'ету (печуть питки, мажуть їх медом, пригощають ними родичів за здоров'я матері й дитини). Перший компонент назви (*малка* – 'невелика') означає відповідну кількість присутніх під час відвідин, серед яких, як і в українських говірках (15), могли бути лише жінки.

У болгарській говірці лощинівців у день хрещення дитини відбувався обряд гу\л'ама \пита (гуляма - 'велика'), до його складу включають обрядодії, характерні й для українських говірок, як-от: частування гостей, обдарування хрещених батьків калачами. Головний елемент обряду - *пита* - розкриває своє символічне значення у той час, коли дитина починає робити перші кроки, тоді болгарки виконують певні обрядові дії: батьки мажуть прісний корж медом і дають можливість дитині 'відібрати' його, зробивши декілька кроків назустріч; потім оббігають три сусідні хати, пригощаючи сусідів сас \пита. За свідченнями діалектоносіїв, цей обрядовий хлібець називається *приста\пулка*, номен мотивовано дією - *при\стенва* 'починає ходити'.

Тож, із зазначеного помітно вище, що назви хліба, виявлені в українських та болгарських говірках Наддунав'я, засвідчують таку тенденцію: лексеми хліб і коровай для українців і для болгар мають символічне значення при проведенні всіх традиційних сімейних обрядів. Ці номени загальноживані. Однак досліджувана мікрогрупа в українських говірках регіону порівняно з болгарськими представлена багатше саме завдяки регіоналізмам, які функціонують не лише на Півдні, але й на Поліссі, Полтавщині, Слобожанщині.

Подальші дослідження вбачаємо у фронтальному зіставному вивченні обрядової лексики за тематичними групами, зокрема, з урахуванням динаміки, міжмовної взаємодії тощо.

1. Лебеденко А.М., Тичина А.К., Дізанова А.В., Верховцева І.Г., Церковна В.Г., Циганенко Л.Ф., Циганок І.Б., Запорожченко О.В. Українське Подунав'я. Роки незалежності. - Ізмаїл, 2008.
2. Гриценко П.Ю. Межір'ччя Дністра і Дунаю у світлі лінгвістичної географії (стан і пріоритети) // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – 2006. – Вип. 21.
3. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. - К., 1989.
4. Просили батько, просили мати / Запис В.Шаргородської, К.Смаля / Упорядник К.Смаль. – Чернівці, 2005.
5. Етимологічний словник української мови: В 7 т. - К., 1989. - Т. 3.

6. Шевченко В.Т. Назви весільного обряду та деяких його елементів // Мовознавство. - 1996. - № 6.
7. Артюх Л. Українська обрядова їжа // www.musart.org.ua.
8. Магрицька І.В. Словник весільної лексики українських східнословобожанських українських говірок (Луганська область).-Луганськ, 2003.
9. Грінченко Б. Словарь української мови. - К., 1996. - Т.1.
10. Бігусяк М.В. Із спостережень над весільною лексикою гуцульських говірок // Гуцульські говірки. -Львів, 2000.
11. Дакі О.А. Структура і номінація молдавського весілля // Науковий вісник ІДГУ. - Ізмаїл. - 2006. - Вип. 21.
12. Колесник В.А. Говорът на българите в с. Криничне (Чушмелий). Бесарабия. Речник. Български говори в Украйна. - Одеса, 2008.
13. Шелемех В.К. Назви страв та кухонного начиння в надсянському та наддністрянському говорах // Наукові записки. Серія: Мовознавство. - Вип. II. - Тернопіль, 2000.
14. Конобродська В.Л. Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говірках // Автореф. дис. ... канд. філол. наук. - Львів, 1999.
15. Гвоздевич С.М. Архаїчні елементи в родильній обрядовості Поліщуків (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.) // Полісся: мова, культура, історія. - К., 1996.